

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥ ६ ॥

अन्वयः - गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य दोषा भवन्ति। नद्यः आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति, समुद्रम् आसाद्य अपेया भवन्ति।

शब्दार्थः - गुणज्ञेषु = गुणज्ञातृषु, निर्गुणं = गुणरहितं, आस्वाद्यतोयाः = आस्वादनीयजलाः, पेयजलाः, आसाद्य = प्राप्य, अपेयाः = पातुम् अयोग्याः।

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।
विधुरपि विधियोगात् ग्रस्यते राहुणाऽसौ
लिखितमपि ललाटे प्रोञ्जितुं कः समर्थः॥ ७ ॥

अन्वयः - गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी स दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी असौ विधुः अपि विधियोगात् राहुणा ग्रस्यते, हि ललाटे लिखितं प्रोञ्जितुम् अपि कः समर्थः?

शब्दार्थः - गगनविहारी = आकाशविहारशीलः, कल्मषध्वंसकारी = पापनाशकः, दशशतकरधारी = सहस्रकिरणधारकः, ज्योतिषां = ग्रहनक्षत्राणां, मध्यचारी = अन्तश्चरणशीलः, विधुः = चन्द्रः, विधियोगा = भाग्यसंयोगात्, ललाटे = मस्तके, प्रोञ्जितुं = निवारयितुम्।

असम्भवं हेममृगस्य जन्म
तथाऽपि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समापन्नविपत्तिकाले
धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति॥ ८ ॥

अन्वयः - हेममृगस्य जन्म असम्भवं तथापि रामः मृगाय लुलुभे। समापन्नविपत्तिकाले पुंसां धियः अपि प्रायः मलिना भवन्ति।

शब्दार्थः - हेममृगस्य = सुवर्णमृगस्य, लुलुभे = लुब्धो बभूव, समापन्नविपत्तिकाले = प्राप्तिसमये, धियः = बुद्ध्यः, पुंसां = पुरुषाणां विदुषां वा।

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्॥ ९ ॥

अन्वयः - अविकलानि तानि इन्द्रियाणि, तत् एव नाम, अप्रतिहता सा बुद्धिः तद् एव वचनम्, अर्थोष्मणा विरहितः स एव पुरुषः क्षणेन अन्यः भवति, एतत् विचित्रम्।

शब्दार्थः - अविकलानि = स्वस्वव्यापारसमर्थानि, अप्रतिहता = अबाधिता, अर्थोष्मणा = धनोष्णतया, विचित्रम् = आश्वर्यपूर्णम्।

शास्त्राण्यथीत्यापि भवन्ति मूर्खा
 यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्।
 सुचिन्तितज्ञौषधमातुराणां
 न नाममात्रेण करोत्यरोगम्॥ 10 ॥

अन्वयः - शास्त्राणि अधीत्य अपि (पुरुषाः) मूर्खा भवन्ति। यः क्रियावान् स विद्वान्। सुचिन्तितम् औषधं च नाममात्रेण आतुराणाम् अरोगं न करोति।

शब्दार्थः - अधीत्य = पठित्वा, पुरुषः = मनुष्यः, क्रियावान् = क्रियायुक्तः, सुचिन्तितं = सुविचारितम्, औषधम् = भेषजम्, आतुराणाम् = रुग्णानाम्।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
 गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
 तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे
 छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति॥ 11 ॥

अन्वयः - अहम् अर्णवस्य पारम् इव यावत् एकस्य दुःखस्य अन्तं न गच्छामि, तावत् मे द्वितीयं समुपस्थितम्। छिद्रेषु अनर्था बहुलीभवन्ति।

शब्दार्थः - अर्णवस्य = समुद्रस्य, दुःखस्य = कष्टस्य, अन्तं = समाप्तिम्, छिद्रेषु = रन्ध्रेषु, अनर्थः = विपत्तयः, बहुलीभवन्ति = अधिका भवन्ति।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. शास्त्रं सर्वस्य किं भवति?
- ख. गुणाः कं प्राप्य दोषाः भवन्ति?
- ग. कस्मिन् काले पुंसां धियः मलिनाः भवन्ति?
- घ. का कार्यसाधिका भवति?
- ङ. क्षणविधर्वंसि किं भवति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. के कल्पान्तस्थायिनो भवन्ति?
- ख. अनर्थाः केषु बहुलीभवन्ति?
- ग. केन विरहितः पुरुषः क्षणेन अन्यः भवति?
- घ. शास्त्राणि अधीत्यापि जनाः किं भवन्ति?
- ङ. महात्मनां प्रणयाः कीदृशाः भवन्ति?

3. रिक्तस्थानं पूरयत -

- क. परोक्षार्थस्य दर्शकं।
ख. आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति ।
ग. राहुणा ग्रस्यते ।
घ. जन्म असम्भवम् ।
ड. तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

4. उचितं मेलयत -

(अ)	(आ)
क. औषधम्	अनर्थः
ख. कोपाः	परित्यज्य
ग. प्रणयाः	आतुराणाम्
घ. ध्रुवाणि	तत्क्षणभङ्गुराः
ड. छिद्रेषु	आमरणान्ताः

5. मूलशब्दविभक्तिवचनानि लिखत -

- क. छिद्रेषु
ख. महात्मनाम्
ग. आतुराणाम्
घ. अर्थोष्मणा
ड. दन्तिनः

6. धातुलकारवचनानि लिखत -

- क. अस्ति
ख. लुलुभे
ग. बध्यन्ते
घ. जायन्ते
ड. निषेवते

7. विजातीयानि रूपाणि पृथक्करणीयानि -

- क. परोक्षार्थस्य, यस्य, सर्वस्य, आसाद्य, हेममृगस्य ।
ख. भवन्ति, जायन्ते, करोति, गच्छामि, नश्यन्ति ।
ग. प्राप्य, आसाद्य, प्रोञ्जितुम्, अधीत्य, परित्यज्य ।
घ. गुणाः दोषाः, राहुणा, दन्तिनः, रिपवः ।
ड. गगनविहारी, कल्मषध्वंसकारी, दशशतकरधारी, मध्यचारी, नारी ।

8. अथोलिखितेषु वाक्येषु कर्मपदानि पृथक् करणीयानि -

- क. गुणः निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति ।
- ख. ललाटे लिखितं प्रोज्जितुं कः समर्थः?
- ग. शास्त्राणि अधीत्यापि मूर्खाः भवन्ति ।
- घ. नद्यः समुद्रम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति ।

भाषिककार्यम्

9. अथोलिखितानां विशेषणपदानां विशेष्यपदानि पाठात् चित्वा लिखत -

- क. आस्वाद्यतोयाः
- ख. गगनविहारी
- ग. गुणत्वमापन्नैः
- घ. कल्पान्तरस्थायिनः
- ड. अप्रतिहता

10. नामोळेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- क. परोक्षार्थस्य
- ख. संशयोच्छेदि
- ग. भवन्त्यपेयाः
- घ. तानीन्द्रियाणि
- ड. अर्थोष्मणा

11. नामोळेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- क. हेममृगस्य
- ख. कार्यसाधिका
- ग. मत्तदन्तिनः
- घ. अर्थोष्मणा
- ड. आस्वाद्यतोयाः

12. धातुं प्रत्ययञ्च पृथक् कुरुत -

क. प्राप्य	ख. प्रोज्जितुम्
ग. उपस्थितम्	घ. परित्यज्य
ड. संहतिः	

योग्यताविस्तारः -

- ❖ अन्यानि नीतिवचनानि सङ्कलनीयानि ।
- ❖ संस्कृतनीतिकाराणां नामानि लिखत ।

* * * * *

षष्ठः पाठः

भारतस्यैक्यम्

भारतराष्ट्रं सुमहद् वर्तते । अत्र बहवः प्रदेशाः, बहवः धर्माः, बहूनि मतानि च विद्यन्ते । परिणामतः देशोऽयं वैविध्यपूर्णम् अस्ति । सति वैभिन्ने भारतं सदैव स्वीयैक्यं स्थापयितुं समर्थमासीत् । एतत् महनीयं वैशिष्ट्यम् । परिणामतः भारतस्य एकतामखण्डताञ्च क्रोडीकृत्य भृशं विचारो भवति । येन राष्ट्रे तादृशी चेतना सुस्थिता भवेत् । पाठोऽयं अनया दृष्ट्या प्रस्तुतः अस्ति ।

भारतस्य संस्कृतिप्रकृत्योर्विभूतीनां गणनाप्रसङ्गे प्रायशोऽस्य सर्वभागेष्ववस्थितानां नदीनां गङ्गा-यमुना-गोदावरी-सरस्वती-नर्मदा-सिन्धु-कावेरीणां पर्वतानां महेन्द्र-मलय-सह्य-शुक्रिमदृक्ष-विन्ध्य पारियात्राणां स्मरणं विधीयते । शङ्कुराचार्यस्तु भारतस्य सीमान्तप्रदेशे मठान् ब्रद्री-द्वारका-काञ्ची-पुरीषु स्थापयामास । दिग्विजयिभ्यो राजभ्यः समग्रं भारतमर्थशास्त्रानुसारं चक्रवर्तिक्षेत्रम् । यथा तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरसमीचीनं योजनसहस्रपरिमाणं तिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् ।

जनाः काशीतः गङ्गाजलं नीत्वा रामेश्वरे शिवमभिषिज्वन्ति, रामेश्वरतो जलं गृहीत्वा च काश्यां विश्वनाथमभिषिज्वन्ति ।

पुरा भारतस्य सर्वभागेषु सस्कृतं राष्ट्रभाषा बभूव । इत्ययमेव सर्वभागेषु सर्वेषां विज्ञान-दर्शन-धर्माणां वेदोपनिषद्रामायणमहाभारतनाट्यास्त्रमहाकाव्यादीनां तेषां रचयितृणां च प्रभावोऽभवत् । रामकृष्ण-महावीर-गौतम-शङ्कुराचार्यादीनां परिभ्रमणोपदेशभूमिः प्रायः भारते सर्वत्रैवासीत् । देशोऽस्मिन्नधुनापि प्रायः भारते सर्वत्रैव सामाजिक व्यवस्थैकरूपैव वर्तते ।

विदुषामाचरितैर्भारतस्यैक्यं भृशं प्रतिष्ठापितम् । सकला भारतभूमिस्तेषां ज्ञानचयनक्षेत्रमभवत् । अखिलं भारतं तेषां प्रतिभाप्रकाशनस्य परिधिरेव । तथाहि कोङ्कणदेशोद्भवः प्रतिहारेन्दुराजः काश्मीरदेशोऽध्ययनार्थं समागतः । काश्मीरस्य महाकविः विल्हणः स्वदेशं परित्यज्य कर्णाटकदेशस्य भूपतेः परमार्डीति नाम्ना सभामलञ्चकार । तत्र स विद्यापतिर्नियुक्तः । राजशेखरो महाराष्ट्रे जातोऽपि त्रिपुरीकान्यकुञ्जादिप्रदेशान् समलञ्चकार । तदखिलभारतस्यैव नागरिकतां तस्य प्रमाणयति । काव्यमीमांसाग्रन्थेन भारतस्य सर्वान् भागान् प्रतिपूर्णा प्रतिपत्तिः तस्य परिलक्ष्यते ।

अपरञ्च रूपकेषु भारतदेशस्य विविधभागोत्थितानां भाषाणां प्रयोगे सुसंस्कृतनागरिकाणां सर्वभाषावैशारद्यमपेक्षमाणाः नाट्यकाराः विविधप्रान्तानां भाषात्मकमेकीकरणमुपजुह्वः । अलङ्कारादीनां प्रयोगार्थमखिलभारतमेव तेषां कल्पनोद्भूतानामुपादीनामुदाहरणयोर्वरं क्षेत्रमासीत् । तथाहि वर्णनप्रसङ्गे काश्मीरेषु मातृगुप्तस्याभिषेकः सम्पद्यते ।

समग्रभारतेन सहात्मनस्तादात्म्यं भावनीयम् । तद्यथा, अहं समग्रं भारतमेव । भारतभूमिर्में शरीरम् । अन्तरीपः कन्याकुमारी मे पदम् । हिमालयो मे शिरः । मम केशाद् गङ्गा प्रभवति । मम शिरसो ब्रह्मपुत्रः सिन्धुश्च प्रभवतः । विन्ध्यो मे कटिमभितो मेखला । कारोमण्डलो मम दक्षिणजङ्घा । मालावारः सव्यजङ्घा । भारतस्य पूर्वपश्चिमौ मम भुजौ । एतयोः प्रसारणेन जनताया आलिङ्गनमाचरामि । एतादृशविचारशीलस्य जनस्य स्वशरीरवद् भारतं स्वप्रेऽपि न खण्डनीयं स्यादिति व्रतं मनसा प्रार्थनाद्वारेण स्वीकरणीयम् । ततश्च मम चलने भारतं चलति, मम वचने भारतं वदति, मम श्वसने भारतं श्वसितीत्येवं प्रबुद्धो जनः कथं नाम विशुद्धानन्दो न भविष्यति ।

राजनीतिदृष्ट्यापि भारतस्यैक्योद्भावितं महात्म्यं सर्वजनमानसे प्रतिष्ठापनीयम् । न खलु लघुको देशोऽधुना महिमशाली भवितुमर्हति । रूसामेरिकाचीनादयो महादेशाः सर्वातिशायिनो गण्यन्ते । तेषां बृहतरक्षेत्रफलवत्त्वमेव प्रथमं तावन्माहत्म्यकारणम् । अतएव स्वदेशस्य महाविस्तारमेवास्य गौरवाधायकं मत्त्वा न खलु विघटनमनुमन्तव्यम् ।

पुरातनकविभिः भारतस्य सार्वत्रिकसौन्दर्यं सुगीतम्। तथाहि -

कस्माद् भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु देवविहितेषु।

हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात्॥

चतुरुदधिजलाम्बरां वरां फलभरपिञ्जरशालिमालिनीम्।

चिरमवतु नृपो हताहितां हिमगिरिविन्ध्यपयोधरां धराम्॥

शब्दार्थः

गणनाप्रसङ्गे = परिगणनस्य समये, प्रायशः = प्रायः, पर्वतानां = गिरीणां, शङ्कराचार्यः = प्रसिद्धः आचार्यः, सीमान्तप्रदेशे = सीमान्तभागे, समग्रं = सम्पूर्ण, चक्रवर्तिक्षेत्रं = समग्रभारतक्षेत्रम्, अभिषिञ्चन्ति = जलेन अभिषेकं कुर्वन्ति, अधुना = इदानीम्, विदुषां = विद्वद्जनानां, परिधिः = सीमाभागः, कोङ्कणदेशोद्भवः = कोङ्कण इत्याख्यदेशोत्पन्नः, समलञ्चकार = भूषयाञ्चकार, परिलक्ष्यते = दृश्यते, अखिलं = सम्पूर्ण, तादात्म्यं = एकरूपत्वं, मेखला = कटिभागस्य अलंकारः, सव्यजङ्घा = वामजङ्घा, श्वसिति = श्वासोच्छवासं करोति, प्रतिष्ठापनीयं = स्थापनीयम्, लघुको = अतिलघुः, अतिशायिनः = श्रेष्ठाः, गौरवाधायकं = गौरवान्वितम्, विघटनम् = विखण्डनम्, देवविहितेषु = देवकृतेषु, पिञ्जरशालिमालिनीम् = पीतधान्यपुष्पयुताम्।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. पुरा राष्ट्रभाषा का बहूव?
- ख. प्रतिहरेन्दुराजः अध्ययनार्थं कुत्र समागतः?
- ग. केन ग्रन्थेन भारतस्य सर्वान् भागान् प्रतिपूर्णा प्रतिपत्तिः परिलक्ष्यते।
- घ. आत्मनः तादात्म्यं केन सह भावनीयम्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. सप्तनदीनां नामानि लिखत?
- ख. शङ्कराचार्येण के मठाः स्थापिताः?
- ग. काशीतः गङ्गाजलं नीत्वा कस्योपरि जनाः अभिषिञ्चन्ति?
- घ. विश्वनाथमन्दिरं कुत्र अस्ति?

3. त्रिचतुर्भिः वाक्यैः उत्तरं लिखत -

- क. महाकवे: विल्हणस्य जन्म कस्मिन् प्रदेशे अभवत्?
- ख. राजशेखरः कुत्र जातः कान् प्रदेशान् च समलञ्चकार?
- ग. समग्रभारतेन सहात्मनस्तादात्म्यं कीदृशम् अस्ति?
- घ. के महादेशाः सर्वातिशायिनः गण्यन्ते?

4. समुचितमेलनं कुरुत -

(अ)

- क. कोङ्कणदेशोद्धवः
- ख. मालावारः
- ग. कारोमण्डलो
- घ. काश्मीरः

(आ)

- बिल्हणः
- दक्षिणजड्बा
- सव्यजड्बा
- प्रतिहरेन्दुराजः

भाषिककार्यम्

5. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिवचने निर्दिशत -

- क. रूपकेषु
- ख. राजेभ्यः
- ग. दिग्गिवजयिभ्यो
- घ. काश्याम्
- ङ. पारियात्राणाम्
- च. रचयितृणां

6. अधोलिखितानां पदानां धातुलकारपुरुषवचानि निर्दिशत -

- क. चकार
- ख. वदति
- ग. श्वसिति
- घ. स्यात्
- ङ. प्रभवति

7. अधोलिखितेषु सर्वनामपदानि पृथक् कुरुत -

- क. मे
- ख. अस्मिन्
- ग. तस्याः
- घ. भुजौ
- ङ. एतयोः
- च. प्रसारेण
- छ. सर्वेषां
- ज. शरीरम्

8. सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत -

- क. इत्ययमेव
- ख. सवंत्रैव
- ग. व्यवस्थैकरूपैव
- घ. देशेऽधुना

9. अथोलिखितानां पदानां समासविग्रहपूर्वकं समासनामोल्क्षणं कुरुत -

- क. गणनाप्रसङ्गे
- ख. सीमान्तप्रदेशे
- ग. रामेश्वरः
- घ. काव्यमीमांसा

10. अथोलिखितानि अव्ययपदानि आश्रित्य वाक्यानि रचयत -

- क. खलु
- ख. तत्र
- ग. हि
- घ. एवम्
- ड. सवंत्र

योग्यताविस्तारः -

❖ भारतस्य माहात्म्यवर्णनं शिक्षकसाहाय्येन कुरुत।

सप्तमः पाठः

हिमालयसौन्दर्यम्

कविकुलगुरुः कालिदासः भारतीयसंस्कृतेः प्रतिनिधिकविः अस्ति । कालिदासस्य साहित्यं विश्वप्रसिद्धम् । तस्य शैली, वर्णनं, चरित्रचित्रणं, भावनिरूपणं, प्रकृतिचित्रणं, शिक्षणं, सर्वमपि सर्वातिशायि वर्तते । कुमारसम्भवमहाकाव्ये प्रथमे सर्गे हिमालयस्य सौन्दर्यवर्णनम् अद्भुतम् अस्ति । सूक्ष्मनिरीक्षणचतुरः अयं महाकविः प्रकृतेराश्रयभूतस्य पर्वतराजहिमालयस्य मनोहारिवर्णनं कृतवान् । अत्र पाठे प्रथमसर्गस्य केचन चिताः श्लोकाः प्रस्तुताः सन्ति ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥1॥

अन्वयः - उत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयः नाम नगाधिराजः अस्ति । पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य पृथिव्याः मानदण्ड इव स्थितः (अस्ति) ।

शब्दार्थः - देवतात्मा = सुरात्मा, नगाधिराजः = पर्वताधिराजः, अस्ति = विद्यते, पूर्वापरौ = प्राक् पश्चिमौ, तोयनिधी = समुद्रौ, वगाह्य = प्रविश्य (आलोड्य), पृथिव्याः = भूमेः, मानदण्डः इव = आयामपरिच्छेदकदण्डः इव ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥2॥

अन्वयः - सर्वशैलाः यं वत्सं परिकल्प्य दोहदक्षे मेरौ दोग्धरि स्थिते पृथूपदिष्टां धरित्रीं भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च दुदुहुः ।

शब्दार्थः - शैलाः = पर्वताः, यम् = हिमालयम्, वत्सम् = गोपुत्रम्, परिकल्प्य = विधाय, दोहदक्षे = दोहनसमर्थे, मेरौ = सुमेरुपर्वते, दोग्धरि = दोहनकर्त्तरि, स्थिते = वर्तमाने, धरित्रीम् = पृथिवीम्, भास्वन्ति = द्युतिमन्ति, रत्नानि = श्रेष्ठमणीन्, महौषधीः = संजीवनीप्रभृतीरोषधीः, दुदुहुः = अदुहन् ।

अनन्तरतप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणोच्चिवाङ्कः ॥3॥

अन्वयः - अनन्तरतप्रभवस्य यस्य हिमं सौभाग्यविलोपि न जातम् । हि एकः दोषः गुणसन्निपाते इन्दोः किरणेषु अङ्के इव निमज्जति ।

शब्दार्थः - हिमम् = तुषारम्, सौभाग्यविलोपि = सौन्दर्यविनाशकारि, न जातम् = न उत्पन्नम्, दोषः = त्रुटिः, गुणसन्निपाते = गुणसमूहे, इन्दोः = चन्द्रस्य, अङ्के इव = कलङ्के इव, निमज्जति = निगृहति ।

आमेखलं सञ्चरतां घनानां
 छायामधः सानुगतां निषेव्य।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥४॥

अन्वयः - सिद्धाः आमेखलं सञ्चरतां घनानां सानुगतां छायाम् निषेव्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः यस्य आतपवन्ति शृङ्गाणि आश्रयन्ते ।

शब्दार्थः - सिद्धाः = देवयोनिविशेषाः, आमेखलम् = काञ्चीपर्यन्तम्, सञ्चरताम् = विचरताम्, घनानाम् = मेघानाम्, निषेव्य = उपास्य, वृष्टिभिः = मेघविसृष्टजलैः, उद्वेजिताः = पीडिताः, शृङ्गाणि = शिखराणि, आश्रयन्ते = सेवन्ते ।

पदं तुषारस्तुतिधौतरकं
यस्मिन्नदृष्टवाऽपि हतद्विपानाम्।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैः

मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥५॥

अन्वयः - यस्मिन् किराताः तुषारस्तुतिधौतरकं हतद्विपानां केसरिणां पदम् अदृष्टवा अपि नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः मार्गं विदन्ति ।

शब्दार्थः - किराताः = शबराः, हतद्विपानाम् = हतगजानाम्, पदम् = पादचिह्नम्, नखरन्ध्रमुक्तैः = नखच्छिद्रपतितैः, मुक्ताफलैः = गजमौकिकैः, विदन्ति = जानन्ति ।

यः पूरयन् कीचकरन्धभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन।

उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥६॥

अन्वयः - यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्धभागान् पूरयन् उद्गास्यतां किन्नराणां तानप्रदायित्वम् इव उपगन्तुम् इच्छति ।

शब्दार्थः - दरीमुखोत्थेन = गुहाननिर्गतेन, समीरणेन = वायुना, कीचकरन्धभागान् = वेणुच्छिद्रप्रदेशान्, उद्गास्यताम् = गानं करिष्यताम्, किन्नराणाम् = देवयोनिविशेषाणाम्, उपगन्तुम् = प्राप्तुम्, इच्छति इव = अभिलषति इव ।

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
विघट्तितानां सरलद्वुमाणाम्।

यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥७॥

अन्वयः - यत्र करिभिः कपोलकण्डूः विनेतुं विघट्तितानां सरलद्वुमाणां स्तुतक्षीरतया प्रसूतः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ।

शब्दार्थः - करिभिः = गजैः, कपोलकण्डूः = गण्डस्थलखञ्जूः, विनेतुम् = अपनेतुम्, विघट्तितानां = घर्षितानाम्, प्रसूतः = सज्जातः, स्तुतक्षीरतया = क्षरितदुग्धतया, गन्धः = सुगन्धः ।

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चैः शिरसा सतीव ॥४॥

अन्वय: - यः दिवा भीतम् इव गुहासु लीनम् अन्धकारम् दिवाकराद् रक्षति, उच्चैः शिरसां शरणं प्रपन्ने क्षुद्रेऽपि सति इव नूनं ममत्वम्।

शब्दार्थ: - दिवा = दिने, भीतम् = त्रस्तम्, गुहासु = कन्दरासु, लीनम् = संविष्टम्, उच्चैः शिरसाम् = महताम्, शरणं प्रपन्ने = आश्रयं प्राप्ते, क्षुद्रेऽपि = नीचेऽपि, सति इव = सज्जने इव, नूनम् = निश्चयेन।

लाङूलविक्षेप विसर्पिशोभै-
 रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः।
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥९॥

अन्वय: - चमर्यः इतस्ततः लाङूलविक्षेपविसर्पिशोभैः चन्द्रमरीचिगौरैः बालव्यजनैः यस्य गिरिराजशब्दं अर्थयुक्तं कुर्वन्ति।

शब्दार्थ: - चमर्यः = मृगीविशेषाः, इतस्ततः = सर्वतः (चतुर्दिक्षु), बालव्यजनैः = चामरैः, गिरिराजशब्दम् = पर्वतराजाभिधानम्, अर्थयुक्तम् = सार्थकम्।

भागीरथीनिर्झरसीकराणां
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः।
 यद् वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः
 आसेव्यते भिन्नशिखण्डबर्हः ॥१०॥

अन्वय: - भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः भिन्नशिखण्डबर्हः यद् वायुः अन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते।

शब्दार्थ: - वोढा = वाहकः, भिन्नशिखण्डबर्हः = विश्लिष्ट मयूरपिच्छः, अन्विष्टमृगैः = मृगितमृगैः, किरातैः = शबरैः, आसेव्यते = सेवनं क्रियते।

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि
 परिधोविवस्वान्परिवर्तमानः।
 पदमानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥११॥

अन्वय: - सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि यस्य अग्रसरोरुहाणि पदमानि अधः परिवर्तमानः विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति।

शब्दार्थ: - परिवर्तमानः = परिभ्रमन्, विवस्वान् = सूर्यः, मयूखैः = करैः ऊर्ध्वमुखैः = ऊर्ध्वाननैः, अवशेषाणि = अवशिष्टानि, हस्तै = करैः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. हिमालयसौन्दर्यम् इति पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- ख. पृथिव्या: मानदण्डः इव कः स्थितः?
- ग. विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः कानि प्रबोधयति?
- घ. सिद्धाः काभिः उद्वेजिताः शृङ्गाणि आश्रयन्ते?
- ङ. कस्य सौभाग्यविलोपि हिमं न जातम्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. किराताः केसरिणां मार्गं कथं विदन्ति?
- ख. कीदृशः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति?
- ग. हिमालयस्य वायुः कैः आसेव्यते?
- घ. हिमालयः केषां तानप्रदायित्वम् इव उपगन्तुम् इच्छति?
- ङ. चमर्यः कथं गिरिराजशब्दं सार्थकं कुर्वन्ति?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क. स्थितः इव मानदण्डः।
- ख. पृथूपदिष्टां दुदुहः।
- ग. विदन्ति नखरन्ध्रमुक्तैः।
- घ. सानूनि गन्धः करोति।
- ङ. प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैः।

4. उचितमेलनं कुरुत -

(अ)

(आ)

- क. मुक्ताफलैः समीरणेन
- ख. दरीमुखोथेन नखरन्ध्रमुक्तैः
- ग. सरलद्रुमाणाम् चन्द्रमरीचिगौरैः
- घ. बालव्यजनैः किरातैः
- ङ. अन्विष्टमृगैः विघट्टितानाम्

5. उचितस्य पुरतः 'आम्' अनुचितस्य च 'न' इति लिखत -

- क. उत्तरस्यां दिशि हिमालयो नाम नगाधिराजः अस्ति। ()
- ख. एकः दोषः गुणसन्निपाते न निमज्जति। ()
- ग. किराताः नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः मार्गं न विदन्ति। ()
- घ. चमर्यः बालव्यजनैः गिरिराजशब्दम् अर्थयुक्तं कुर्वन्ति। ()
- ङ. विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः पद्माणि प्रबोधयति। ()

भाषिककार्यम्

6. मूलशब्दं विभक्ति॑ वचनञ्च लिखत -

क. वृष्टिभिः

ख. गुहासु

ग. चमर्यः

घ. उत्तरस्याम्

ङ. विवस्वान्

च. मुक्ताफलैः

छ. धरित्रीम्

ज. पृथिव्याः

7. धातुं पुरुषं लकारं वचनञ्च लिखत -

क. आसेव्यते

ख. प्रबोधयति

ग. भिन्दन्ति

घ. आश्रयन्ते

ङ. दुदुहुः

8. नामोल्लेखसहितं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

क. देवतात्मा

ख. हिमालयः

ग. सप्तर्षिः

घ. दरीमुखोत्थेन

ङ. इतस्ततः

9. नामोल्लेखसहितं समासविग्रहं कुरुत -

क. हिमालयः

ख. पूर्वापरौ

ग. आमेखलम्

घ. महौषधीः

ङ. सप्तर्षिः

10. धातुं-प्रत्ययञ्च लिखत -

- क. विनेतुम्
- ख. प्रसूतः
- ग. भिन्नः
- घ. निषेद्य
- ङ. परिवर्तमानः

11. उचितं मेलयत -

अ	आ
क. अव + गाह् + क्त्वा (ल्यप्)	सञ्चरताम्
ख. उप + गम् + तुमुन्	लीनम्
ग. ली + क्त	अन्विषः
घ. सम् + चर् + शतृ	उपगन्तुम्
ङ. अनु + इष् + क्त	अवगाह्य

योग्यताविस्तारः -

- ❖ कालिदासस्य, तद्ग्रन्थानां च परिचयं कुरुत।
- ❖ शिक्षकसहाय्येन कुमारसम्भवस्य सम्पूर्ण हिमालयवर्णनं पठत।
- ❖ श्लोकानाम् आधोरेण चित्राणि रचयत।
- ❖ श्लोकान् कष्ठस्थीकृत्य सस्वरं गायत।

अष्टमः पाठः

विजययज्ञः

एष नाट्यांशः महाकवे: कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रात् सङ्कलितः। अत्र पुष्टमित्रपौत्रस्य अग्निमित्रपुत्रस्य वसुमित्रस्य यवनविजयो वर्णितः। यवनानां साम्राज्यं सिन्धुपर्यन्तमासीत्। तस्योन्मूलनं शुङ्गैः कृतं ख्रीस्तपूर्वम्।
विजयोत्सवे पुष्टमित्रेण द्वौ अश्वमेधौ यज्ञौ सम्पादितौ पाटलिपुत्रेऽयोध्यायां च इति साकेतशिलालेखः प्रमाणयति। अस्मिन् अंशे वीरसेन सह वत्सलभावोऽपि महाकविना निष्पाद्यते।

कञ्चुकी - अयं देवस्य सेनापते: पुष्टमित्रस्य सकाशात् सोत्तरीयप्राभृतको लेखः प्राप्तः। प्रत्यक्षीकरोत्वेन देवः।
(राजोत्थाय सप्राभृतकं लेखं सोपचारं गृहीत्वा परिजनायार्पयति, परिजनो लेखं नाट्येनोद्घाटयति)

धारिणी - (आत्मगतम्) अहो! तन्मुखमेव नो हृदयम्। श्रोष्यामि तावद् गुरुजनस्य कुशलानन्तरं वसुमित्रस्य वृत्तान्तम्। अतिघोरे खलु पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः।

राजा - (उपविश्य लेखं सोपचारं गृहीत्वा वाचयति) स्वस्ति। यज्ञशरणात् सेनापतिः पुष्टमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात् परिष्वज्येदमनुदर्शयति-विदितमस्तु, योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृत्तं वसुमित्रं गोप्तारामादिश्य वत्सरोपात्तनियमो निर्गतस्तुरङ्गो विसृष्टः; स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरनश्चानीकेन यवनेन प्रार्थितः। ततः उभयोः सेनयोर्महानासीत् सम्मर्दः।
(देवी विषादं नाट्यति)

राजा - कथमीदृशं संवृतम्। (शेषं पुनर्वाचयति)

ततः परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना।
प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः॥

धारिणी - अनेनाश्वस्तं मे हृदयम्।

राजा - (शेषं पुनर्वाचयति) सोऽहमिदानीमंशुमता सगरपुत्रेण व्रत्याहताश्वो यक्ष्ये। तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति।

राजा - अनुगृहीतोऽस्मि।

परिव्राजिका - दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धेते।

भ्रांसि वीरपत्रीनां श्लाघ्यानां स्थापिता धुरि।
वीरसूरिति शब्दोऽयं तनयात् त्वामुपस्थितः॥

धारिणी - भगवति! परितुष्टास्मि यत् पितरमनुजातो मे वत्सकः।

राजा - मौद्रगल्य! ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्।

कञ्चुकी - देव! अयं कुमारः -

नैतावता वीरविजृम्भितेन चित्तस्य नो विस्मयमादधाति।
यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चैरग्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा॥

राजा - मौद्रगल्य! यज्ञसेनश्यालमुरीकृत्य मोच्यन्तां सर्वे बन्धनस्थाः।

कञ्चुकी - यदाज्ञापयति देवः। (निष्क्रान्तः)

धारिणी - जयसेने! गच्छ। इग्रावती प्रमुखेभ्योऽन्तः पुरेभ्यः पुत्रस्य वृत्तान्तं निवेदय।
(प्रतीहारी प्रस्थिता)

अन्वयः

- ततः धन्विना वसुमित्रेण परान् पराजित्य प्रसह्य हियमाणः मे वाजिराजः निवर्तितः।
- भर्ता वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां धुरि स्थापिता असि। वीरसूरिति अयं शब्दः तनयात् त्वम् उपस्थितः।
- एतावता वीरविजृम्भितेन नः चित्तस्य विस्मयं न आदधाति, अपां दग्धुः वह्नेः ऊरु जन्मा इव अस्य त्वम् अप्रधृष्यः उच्चैः प्रभवः।

शब्दार्थः

प्राभृतकः = उपहारः, प्रत्यक्षीकरोतु = पश्यतु, वाचयतु इत्यर्थः, सोपचारम् = शिष्ठाचारपूर्वकम्, सप्रणामम् इत्यर्थः, वृत्तान्तम् = समाचारम्, तन्मुखम् = पत्रोन्मुखम्, समाचारश्रवणाय इत्यर्थः, यज्ञशरणात् = यज्ञशालातः, वैदिशस्थम् = विदिशायां स्थितं राजरूपेण, गोप्तारम् = रक्षकम्, वत्सरोपात्तनियमो = वत्सरः वर्षः तेन आगमनीयः, निर्गलः = निर्बन्धः, रोधसि = तटे, अश्वानीकेन = अश्वसैनिकदलेन, प्रार्थितः = युद्धाय आहूतः, सम्मर्दः = युद्धम्, विषादं = दुःखम्, संवृत्तम् = घटितम्, परान् = शत्रून्, प्रसह्य = बलात्, वाजि = अश्वः, निवर्तितः = प्रत्याहृतः, आश्वस्तम् = आश्वासनयुक्तम्, यक्ष्ये = यज्ञं करिष्यामि, अकालहीनम् = तत्कालम्, विगतरोषचेतसा = क्रोधरहितेन मनसा, श्लाघ्यानाम् = प्रशंसनीयानाम्, धुरि = सर्वोच्चपदे, वीरसूः = वीरमाता, वत्सकः = पुत्रः, कलभेन = राजपुत्रेण, यूथपते: = गजराजस्य, विजृम्भितेन = पराक्रमेण, विकरालेन, अप्रधृष्यः = अधर्षणीयः, अपराजेयः, उरुजन्मा = महाजन्मा, उररीकृत्य = स्वीकृत्य।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- मालविकाग्निमित्रम् नाटकस्य कः लेखकः?
- शुङ्गानाम् उपधानी का आसीत् ?
- वसुमित्रात् कः पराजितः?
- यवनः कुत्र पराजितःः?
- वसुमित्रस्य का माता?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- अग्निमित्रः किमर्थम् आहूतः?
- वसुमित्रः कुत्र प्रेषितः?
- धारिणी कथं विषण्णा जाता?
- पुत्रविजयेन कौ वर्धते?
- राजा किं वाचयति?